

ВИНИКНЕННЯ РАННІХ ФІЛОСОФСЬКИХ КОНЦЕПЦІЙ БОРОТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ

Ефективне вирішення завдань сучасної кримінології у боротьбі зі злочинністю можливе лише на основі успішного опанування та застосування історичного досвіду боротьби зі злочинністю. Сучасна кримінологія виникла не на порожньому місці. Розвиток суспільства здійснюється, як відомо, за спіраллю, що розкручує радіуси своїх витків, коли кожний наступний виток «повторює» попередній, але на більш високому рівні. Звідси і стає зрозумілим значення історії та її поглибленого вивчення. Звертаючись до багатого історичного досвіду минулого, ми отримуємо додаткову можливість для кращого і більш адекватного розуміння проблем сучасної кримінології та шляхів їх ефективного розв'язання.

Історія кримінології у різні часи досліджувалася багатьма вченими, серед них можна назвати Г.А. Аванесова, Ю.М. Антоняна, Л.В. Багрій-Шахматова, О.М. Бандурку, Ю.В. Бауліна, Ю.Д. Блувштейна, В.І. Борисова, В.М. Бурлакова, В.В. Голіну, І.М. Даньшина, О.М. Джужу, А.І. Долгову, В.Є. Емінова, А.П. Закалюка, А.Ф. Зелінського, Р.А. Калюжного, В.Є. Квашиса, О.М. Костенка, В.М. Кудрявцеву, Н.Ф. Кузнецову, О.Г. Кулика, Г.М. Мінковського, П.П. Михайленка, І.П. Лановенка, В.П. Сальникова, В.В. Скибицького, В.Я. Тація, Г.А. Туманова, І.К. Туркевич та багатьох інших. Разом з тим в історії кримінології і сьогодні ще залишилося багато недослідженого. Одним з найменш вивчених періодів в історії кримінології є її ранній період, а саме: виникнення і формування фундаментальних філософських концепцій боротьби зі злочинністю та покарання.

Ранній період в історії кримінології – це період, коли кримінологія як наука ще не була самостійною. Цей період тривав до другої половини ХУІІІ ст., коли були зроблені перші спроби виявити причини та умови злочинності і розробити фундаментальні філософські концепції покарання, які б дозволили ефективно боротися зі злочинністю. Пошук зв'язків злочинності із соціальними умовами життя суспільства ми знаходимо вже у працях мислителів античності. Так, Демокріт (V–IV ст. до н.е.) виводить причини злочинів із відсутності «певних спонукань чи стимулів» до добродійності за умови вільного існування у суспільстві певних моральних та інших пороків та вказує на особливу роль виховання для їх попередження. Щодо покарання, то загроза покарання за Демокрітом хоча і виявляє попереджувачий вплив на людину, але відіграє лише допоміжну роль, оскільки далеко не завжди утримує злочинця від вчинення злочину [1, с.14].

Значно вище оцінював попереджувальну роль покарання у боротьбі зі злочинністю Протагор (V ст. до н.е.), який близько підійшов до ідеї спеціальної та загальної превенції. Покарання, на його думку, здійснюється в ім'я майбутнього, щоб ані покараний, ані будь-яка інша людина, якій стає відомо про покарання, не вчиняла у майбутньому злочинів [1, с.15]. Подібні думки про причини злочинів та покарання за їх вчинення висловлювали і грецькі філософи. Так, Платон (V–IV ст. до н.е.), а трохи пізніше і Епікур

(IV–III ст. до н.е.), вважали однією з істотних причин злочинності недостатнє виховання, а покарання, за їх думкою, подібною до думки Протагора, теж існувало в ім'я майбутнього і для того, щоб ані покарана за злочин людина, ані будь-яка інша не вчиняли злочини у майбутньому [1, с.14–16].

Саме від Платона (V–IV ст. до н.е.) походять основи умовно першої загальної філософської концепції покарання як виправлення чи перевиховання (нумерація філософських концепцій, що розглядаються, тут і далі є умовною – О.Ф.) [2, с.157–344]. Більш ніж дві з половиною тисячі років відділяють нас від епохи, коли жив і творив Платон. Але треба відзначити, що в історії і філософії, і кримінології було дуже мало таких мислителів, як Платон, чия б теоретична спадщина так гостро сприймалася у контексті сучасної боротьби ідей, зокрема ідей вибору ефективних шляхів та засобів боротьби зі злочинністю. За значенням її можна порівняти лише зі спадщиною Гегеля [3, с.118–244]. Платон вважав злочинців морально хворими людьми, а головне завдання правосуддя, говорив він, полягає в лікуванні їх душ.

У підвалини своєї концепції Платон заклав три постулати (назвемо їх для більш адекватного сприйняття сучасною мовою):

– перший постулат – схильність до будь-яких правопорушень є душевною хворобою, що руйнує їх і, зрештою, вбиває;

– другий постулат – покарання за злочин слід розглядати як моральні ліки – не смачні, але корисні;

– третій постулат – для злочинця держава повинна бути лікарем чи джерелом і причиною його видужання [2, с.162–203].

Згідно з Платоном, аніяке покарання за законом не призначається заради того, щоб завдати шкоди, а для того, щоб зробити страждущого (страждущим і хворим Платон вважав злочинця – прим. О.Ф.) кращим, ніж він був до покарання [7, с.174–208].

Недоліками цієї концепції є: по-перше, припущення про те, що злочин зв'язаний з хворобою злочинця, так само як і твердження про те, що фахівці з соціальних питань, соціології та психології можуть діагностувати цю хворобу, що не є суворо науково обґрунтованими; по-друге, лікувальна дія є «відкритою» і ніяк не зв'язаною ані з правопорушенням, ані з чимось іншим, за винятком такого погано визначеного для цих випадків поняття, як «необхідність», по-третє, правопорушник, якого не вважають особою, яка цілком відповідає за свої дії, при цьому здатен на лукавство, обман, всілякі махінації і пристосовування.

Значний інтерес у плані порівняння історичного досвіду боротьби зі злочинністю набуває здійснена у цей же період перша спроба розробки умовно другої загальної філософської концепції боротьби зі злочинністю і покарання як відплати чи помсти за вчинений злочин. Найбільш послідовним прихильником цієї концепції відплати був І.Кант (1724–1804). Реалізацію цієї концепції у Давньоруській державі можна спостерігати ще з періоду централізованої держави, тобто з XIV–XVI ст. Так, у ст.9 «Судебника» (1497 р.) вказувалося: «А государственному убийце и крамолнику, церковному татю и головному, и подымщику, и зажигальнику,

ведомому лихому человеку живота не дати, казнити его смертною казнью» [4, с.2–10].

В основу концепції відплати було покладено два принципи. Перший з них полягав у визнанні вини обов'язковим елементом, без якого покарання втрачало б будь-який смисл і значення. Звідси виходило, що покарання повинно призначатися тільки за винні правопорушення. Другий принцип передбачав обов'язкову відповідність покарання вчиненому злочину [5, с.20–59; 388–439]. До головних переваг цієї концепції покарання перед іншими можна віднести те, що вона передбачала застосування покарання, яке відповідало б злочину, було б встановлене законом і заздалегідь відоме, тобто ще до вчинення злочину.

До головних недоліків концепції відплати належать: по-перше, те, що ця концепція, як і інші, не в змозі була дати достатньо строгих і чітких рекомендацій щодо відповідності чи еквівалентності покарання вчиненому злочину, а також щодо того, як порівнювати між собою у зв'язку з цим різні злочини; по-друге, концепція відплати належним чином не враховувала наслідки злочину чи які-небудь інші чинники, що знаходяться поза прямими зв'язками між покаранням і злочином (наприклад, неповноліття тощо).

У цей же ранній період в історії кримінології знаходимо й джерела та початок розробки умовно третьої загальної філософської концепції боротьби зі злочинністю і покарання як страхання, залякування чи попередження. Ця концепція, розглядаючи покарання за вчинений злочин як страхання, залякування чи попередження, підкріплювалася (що дуже важно) практикою та заохочувала емпіричні дослідження. Чимало філософів та ідеологів таких як, наприклад, Т.Мор (1478–1539), Ф.Бекон (1561–1626), Т.Гоббс (1588–1679), Дж.Локк (1632–1704), Ш.-Л.Монтеск'є (1689–1755), Ж.-Ж.Руссо (1712–1778) та інші, вивчали причини злочинності та розробляли засоби боротьби з нею, засновані на принципі страхання чи залякування, але тільки Ч.Беккарія (1738–1794), що вважався фундатором класичної кримінально-правової школи, надав цій концепції завершеності, яку вона має і нині.

Концепція боротьби зі злочинністю і покарання як страхання чи попередження була більш гуманною і людяною, ніж концепція відплати. Поступово вона висунулась на перший план порівняно з концепцією відплати. Так, у наказі Катерини II ми читаємо: «предупреждение преступлений есть намерение и конец всякого хорошего законоположения, которое ничто иное есть, как искусство приводит людей к самому совершенному благу, или оставляют между ними, если всего искоренить невозможно, самое малейшее зло» [6, с.130–168].

Погоджуючись з Беккаріа та його послідовниками, С.В.Познишев у Руському кримінальному праві стверджував, що якщо покарання реально застосовується, то його стримуючого ефекту можна досягти і без зайвої жорсткості, а якщо не застосовується, то навіть найстрашніша загроза лишається мертвою літерою. Він вважав, що кримінальне покарання має на меті попередження злочинів шляхом фізичного утримання злочинців

або психологічної протидії злочинам з боку інших членів суспільства [7, с.260–264].

Беккарія вважав, що вчинення злочину – це питання «вільної» волі, що люди шукають приємних відчуттів і прагнуть уникати неприємних, що покарання лякає, що кримінальні закони повинні широко оприлюднюватися в інтересах попередження, страхання і залякування, що із дітьми і душевнохворими не можна поводитися як із злочинцями. Шість основних принципів, що рекомендувалися Беккарія, зводилися до наступного: по-перше, основою соціальної діяльності повинна бути утилітарна концепція найбільшого благополуччя для найбільшої кількості людей; по-друге, злочин повинен розглядатися як так звані «збитки» для суспільства; по-третє, попередження злочинності значно важливіше покарання, а це означає, що закон повинен доводитися до відома кожного, щоб кожний знав, що дотримання закону винагороджується, а порушення тягне за собою відповідальність; по-четверте, таємні обвинувачення і тортури повинні бути замінені гуманними і швидкими судовими процедурами, а дача свідотств свідчень і показань проти співучасників у розрахунок на певні пільги і милості є «публічне посвідчення зради», а тому повинні бути скасовані; по-п'яте, мета покарання – утримання людей від вчинення злочинів, а не соціальна помста; по-шосте, в'язничне утримання слід застосовувати значно ширше, але зміст покарання у вигляді утримання у в'язниці потрібно покращити і полегшити [8, р.60–79].

Класична школа відмовилася від понять «надприродних сил» і «волі божої» як засад, які визначають поведінку людини, включаючи і її злочинну поведінку, і замінила все це концепцією «вільної волі» людини, її власного вибору та умислу. Згідно з канонами класичної школи, інтелект і розум вважалися основними ознаками людини і фундаментом, на якому будується будь-яке пояснення його індивідуальної і суспільної поведінки. Людина сама контролює свої вчинки і свою долю у відповідності зі своєю так званою «вільною» волею. А «розумна відповідь» суспільства на злочин при цьому з необхідністю зводиться до збільшення «ціни», яку злочинець повинен сплатити за вчинення злочину, а значить, і до зменшення «вигоди» від вчинення злочину і його «корисності». Індивідуум, поставлений перед таким вибором, повинен діяти раціонально і розумно, і обирати незлочинний вид своєї поведінки як найбільш «привабливий». Наступний розвиток кримінології був заснований вже на цих ідеях, відбулася заміна принципів покарання, в основі яких лежали мотиви відплати чи помсти, на закріплені в праві принципи раціонального покарання, яке б відповідало тягареві вчинених злочинів.

Але концепція боротьби зі злочинністю і покарання як страхання, залякування чи попередження, маючи свої переваги перед попередніми філософськими концепціями боротьби зі злочинністю і покарання злочинців, мала також і свої серйозні недоліки. Сьогодні ця концепція нерідко зв'язується з утилітаризмом. Одним із головних її недоліків є відсутність обов'язкового і безпосереднього зв'язку між виною і покаранням, що робить цю концепцію небезпідставно відкритою щодо обвинувачень в

існуванні потенційних можливостей для випадкового, помилкового, зловмисного чи мстивого покарання. Певних труднощів зазнають прихильники цієї концепції й у визначенні понять злочинності, злочинного та кримінального і таке інше.

Підсумовуючи викладене, можна сказати, що сучасний період в історії кримінології не дарма носить назву плюралістичного і допускає застосування на практиці будь-яких не заборонених законом концепцій, методів і підходів та їх всіляких комбінацій у боротьбі зі злочинністю за умови ефективності такого застосування. У зв'язку з цим знання суті, переваг і недоліків розглянутих нами фундаментальних філософських концепцій боротьби зі злочинністю і покарання, початок розробки яких був покладений ще на ранньому періоді в історії кримінології і які не тільки не втратили сьогодні своєї актуальності, але й набули свого подальшого розвитку, має не тільки суто теоретичне, але й велике практичне значення.

Список літератури: 1.Криминология: Учебник / Под ред. проф. Н.Ф.Кузнецовой, проф. Г.М.Миньковского. М., 1998. 2.Платон. Соч. в 3-х томах: Библиотека «Философское наследие». М., 1968. 3.Овсянников М.Ф. Философия Гегеля. М., 1959. 4. Судебники XV-XVI в.в. М., 1952. 5. Кант И. Соч.в 6-ти томах: Библиотека «Философское наследие». Т.4. Ч.2. М., 1965. 6. Таганцев Н.С. Лекции по русскому уголовному праву. Общая часть. СПб., 1887. 7. Познышев С.В. Основные вопросы учения о наказании. М., 1904. 8.Beccaria C. Of crimes and punishments. In A. Manzoni. The Column of Infamy (trans.K.Foster and g.q. Grigqson). 1964.

Надійшла до редколегії 20.07.03